

11ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Νικόλαος Σκουτέλης

«Η γεωμορφολογία της Κρήτης στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών»

Η μορφογένεση της κρητικής υπαίθρου μέσα στους γεωλογικούς αιώνες, διαμορφώνει τις σταθερές, που με τη σειρά τους καθορίζουν τη χωροθέτηση, την διάρθρωση και τα υλικά κατασκευής των οικιστικών συνόλων του νησιού. Η εκμετάλλευση της γης, οι κοινωνικές δομές, και τα δίκτυα εμπορίου, παράλληλα επηρεάζουν την επικράτηση τύπων εγκατάστασης και συστημάτων αλληλεξάρτησης των οικισμών. Εδώ παρουσιάζουμε τους στόχους και τις προσθέσεις μιας έρευνας που ξεκινάμε αυτή την περίοδο στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου Κρήτης, με τίτλο *Το οικιστικό δίκτυο της Κρήτης. Γη και κοινωνίες, 13^{ος} – 20^{ος} αι.* Σύμβουλοι στην έρευνα αυτή θα είναι ο ιστορικός Χαράλαμπος Γάσπαρης (Ε.Ι.Ε) και ο γεωλόγος Μανόλης Μανούτσογλου (Πολυτεχνείο Κρήτης).

Διεθνώς, το ενδιαφέρον για τους οικισμούς της υπαίθρου εντοπίζεται στις απαρχές της συζήτησης για το *μοντέρνο*, με έρευνες και συζητήσεις των πρωταγωνιστών των CIAM και στη συνέχεια μεταξύ 1950-1980 περίοδο της τυπολογικής προσέγγισης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής σε Ευρώπη και Αμερική. Στην Ελλάδα, ξεκινώντας από την λαογραφία και την αρχαιολογική έρευνα, στην προοπτική μιας ελληνοπρεπούς σύγχρονης τότε αισθητικής, προσωπικότητες όπως οι Νικόλαος Πολίτης, Αγγελική Χατζημιχάλη, Αναστάσιος Ορλάνδος και Αριστομένης Ζάχος, προσεγγίζουν την λαϊκή μας παράδοση, άρα και τους οικισμούς, αποδίδοντας συχνά κανόνες για την σύγχρονη δόμηση με σκοπό τη συνέχεια της *εθνικής* μας κουλτούρας. Σήμερα αντιθέτως, η εξωστρέφεια των αρχιτεκτόνων οδηγεί σε άλλες, υπερεθνικές θα μπορούσαμε να πούμε αναφορές, ενώ οι έρευνες των τελευταίων τριών δεκαετιών επί του θέματος, έχουν οδηγηθεί από αρχαιολόγους και ιστορικούς οργανώνοντας ηλεκτρονικά αρχεία και στατιστικές, χωρίς να αποδίδονται τα χωρικά πλαίσια ικανά να έχουν κάποιο αντίκτυπο στην περαιτέρω εξέλιξη και στους εν δυνάμει σχεδιασμούς. Περιορισμένα τέτοια στοιχεία περιέχονται σε επί μέρους χωροταξικά σχέδια, οργάνωσης ανοικτής πόλης, τα οποία ήσαν δεσμευμένοι να προωθήσουν οι *καποδιστριακοί* δήμοι σε όλη την Ελλάδα. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις εντοπίζουν αρχές αειφορίας, συμπεριφοράς παραδοσιακών υλικών, ισόρροπης κοινωνίας του ανθρώπου με την φύση, λείπει όμως η συνολική αντιμετώπιση που λαμβάνει υπ' όψιν τη συγκρότηση της έκφρασης του *τοπικού* στο χτισμένο, αναζητώντας το σύνολο της λαϊκής έκφρασης και τον βαθμό που τα επιμέρους κριτήρια την διαμορφώνουν.

Η ανάγνωση των παραδοσιακών οικισμών της Ελλάδας, ενώ για πολλές δεκαετίες υπήρξε αντικείμενο μελέτης αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων, δεν ολοκληρώθηκε σε συγκροτημένες αποδόσεις συνόλων και δικτύων. Σήμερα η σύνθεση της αποσπασματικής γνώσης είναι απαραίτητη προκειμένου να συγκροτηθούν σε δεύτερη φάση σύγχρονα εργαλεία καταγραφής και ανάλυσης.

Οι μέχρι σήμερα διερευνήσεις αρχαιολόγων και ιστορικών ενώ έχουν πετύχει στην ανάδειξη του διασωζόμενου υλικού και έχουν θέσει πολλαπλά ερωτήματα, στις υποθέσεις εργασίας παραμένει η σύγχυση σε σχέση με την χωρική τοποθέτηση των δεδομένων. Προκύπτει η ανάγκη μιας συστηματικής απεικόνισης των θέσεων και των μεγεθών των οικιστικών εγκαταστάσεων σε συσχετισμό πρώτα με την γεωμορφολογία του νησιού και στη συνέχεια, την κατά μεγάλες περιόδους διοικητική του οργάνωση. Αυτή η απεικόνιση σε χάρτες μπορεί να ποσοτικοποιεί τα ιστορικά δεδομένα που προκύπτουν από τις πηγές, ανάγοντες τις υποθέσεις σε χωρικό μοντέλο, να τις συμπληρώνει με την σειρά του, αναζητώντας τις σταθερές στην συνολική εικόνα αυτού του τόσο πυκνού δικτύου ανθρώπινης εγκατάστασης σε επιφάνεια 8.336 τετραγωνικών χιλιομέτρων.

Η Κρήτη λόγω της έκτασης και των φυσικών πόρων που διαθέτει είναι αυτάρκης, άρα και ικανή να τροφοδοτήσει την έρευνα και να αποδίδει συμπεράσματα και μεθόδους εφαρμόσιμους σε άλλους τόπους. Αυτή θα μπορούσε να είναι η πρώτη μας παραδοχή στην επιλογή του χώρου εργασίας, χωρίς να τον διαμελίζουμε σε δυτική και ανατολική, ορεινή και πεδινή και ούτω καθεξής.

Το διάστημα χρόνου που πρόκειται να μελετήσουμε επίσης θα πρέπει να αγκαλιάζει περισσότερες της μίας ιστορικές περιόδους προκειμένου να αναδεικνύονται οι τυχόν συνέχειες και ρήξεις. Ως δεύτερη παραδοχή δεχόμαστε ότι « . . . δεν διαφέρουν κατά πολύ οι βασικοί προϊστορικοί τρόποι εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος από τους σημερινούς παραδοσιακούς τρόπους στις ίδιες γεωγραφικές ενότητες».¹ Μέσα από αυτό το πρίσμα θα είμαστε σε θέση να εντοπίζουμε σχέσεις με άλλες μακρές περιόδους, όχι αναγκαστικά ιστορικές και να συνάγουμε συμπεράσματα για τις σταθερές των οικιστικών εγκαταστάσεων.

Η εναλλαγή σκληρού ορεινού, πετρώδους και πεδινού, γόνιμου εδάφους, η ποικιλία των εδαφικών δεδομένων ως μορφές και ως υλικά, οι χαρακτηριστικές χαράδρες και οι χερσόνησοι αποτελούν σε πρώτη ανάγνωση δύσκολο χώρο εγκατάστασης ως προς τα γεωμορφολογικά του χαρακτηριστικά. Για την δημιουργία ενός δικτύου διακίνησης ανθρώπων και αγαθών, οι Κρητικοί χρειάστηκε να διαμορφώσουν ένα πλέγμα κινήσεων που επίσης αποτελεί σταθερά και δημιουργεί ενιαίο τρόπο κίνησης σε διαφορετικές εποχές κατοίκησης. «Οι εξαιρετικά περιορισμένες αυτές δυνατότητες κάνουν τις χαράξεις μοναδικές και για το λόγο αυτό, οι κεντρικές αρτηρίες χρησιμοποιήθηκαν διαρκώς στις επάλληλες φάσεις κατοίκησης του νησιού».²

Σκοπός μας στην έρευνα που ξεκινάμε είναι η ανάδειξη του γεωλογικού υπόβαθρου ως ουσιαστικού παράγοντα στην διοικητική οργάνωση του νησιού και στη συνέχεια στη χωροθέτηση των οικισμών, σε μια μακρά διάρκεια, που καλύπτει από τον 13^ο έως το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μιαν ομοιογενή περίοδο κατά την οποία τα σημεία αναφοράς, οι τρεις μεγάλες πόλεις στη βόρεια ακτή, κρατάνε τα σκήπτρα της εξουσίας και του εμπορίου, ενώ παράλληλα μας είναι γνωστοί οι αντίστοιχοι κατάλογοι αυτών των χωριών ανά επαρχία, οι ονομασίες, οι πληθυσμοί, οι σημαντικότερες μετακινήσεις και οι πυκνότητες.

Η γεωλογική χαρτογράφηση αναμένουμε πως θα αναδείξει στοιχεία ικανά να προσεγγίσουν και να συνδέσουν μέσα στην μακρά ιστορία του νησιού την ανθρώπινη παρουσία και τους τρόπους εγκατάστασης. Έτσι το απόστημα που άφησαν οι μεγάλες γεωλογικές περιόδους θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί ως συνθήκη για την εγκατάσταση όσο και ως κριτήριο οργάνωσης των επιμέρους εκφάνσεων του χτισμένου. Θα αποτυπώνονται οι περιοχές ως προς το κοινό γεωλογικό υπόβαθρο και ως προς την ομοιογένεια των υλικών κατασκευής, προκειμένου να συσχετιστούν με τα ευρύτερα συστήματα και τα δίκτυα επικοινωνίας κατά ενότητες.

Επίσης θα προχωρήσουμε σε υποθέσεις σχετικές με τον ρόλο των ρηγμάτων στην οργάνωση του χώρου. Τα μεγάλης κλίμακας ρήγματα μπορεί να αποτελούν κατά κάποιο τρόπο χώρους άβατους, από την άλλη διαμορφώνουν προσβάσεις – πύλες επικοινωνίας. Τα μικρής κλίμακας, αποτελούν έναυσμα στην απορροή επιφανειακών υδάτων, στη διαμόρφωση μικρών φυσικών λιμανιών και οδών. Άλλο χώρο έρευνας αποτελούν οι λεκάνες απορροής και η διευκρίνιση των ειδικών γεωλογικών συνθηκών

¹ Μαντέλη, Κάτια, «Το οικιστικό σύστημα στην νεολιθική Κρήτη σε σχέση με την γεωμορφολογία του νησιού», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1, Χανιά 1990, σ.441.

² Τζεδάκης, Γιάννης – Χρυσουλάκη, Στέλλα – Κυριοπούλου, Λιάνα, «Ο δρόμος στη μινωική Κρήτη», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α2, Χανιά 1990, σ.406.

που επικρατούν, άρα και η διαχείριση των υδατικών πόρων, σε σχέση με τις θέσεις που επιλέγονται για μια εγκατάσταση.

Ως συνέχεια μιας τέτοιας καταγραφής προκύπτει η παράλληλη συγκριτική μελέτη των τρόπων συγκρότησης των οικιστικών συνόλων σε τύπους συλλογικής εγκατάστασης. Η τυπολογική έρευνα για την μονάδα κατοίκησης που έχει τύχει πολλαπλών διερευνήσεων μέχρι σήμερα, θα μπορούσε να συμπληρωθεί με την ανάλυση και καταγραφή των τύπων σύνδεσης περισσότερων μονάδων κατοικίας, τους συσχετισμούς με τα δημόσια κτήρια και τους ελεύθερους χώρους, την ύπαρξη ενδιάμεσων δομών και τα κριτήρια που έχουν επικρατήσει στην απόδοση εικόνας συνόλου.

Σε αυτήν τη δεύτερη ενότητα της έρευνας, στην μακρά περίοδο οκτώ περίπου αιώνων αναγκαστικά προκύπτει επιμέρους οργάνωση κατά περιόδους, η οποία βρίσκεται εναύσματα στις ιστορικές καμπές που επιτάσσουν οι πόλεμοι και ο καιρός ειρήνης, οι αλλαγές στην εκμετάλλευση της γης, το εσωτερικό δίκτυο συγκοινωνίας και τα μέσα, τέλος οι εμπορικές ρότες στην ανατολική Μεσόγειο.

Η μεθοδολογία που ακολουθούμε για την έρευνα δομείται μέσα από την σταδιακή προσέγγιση το υλικού μας, που προσπαθεί να αποδώσει σε χαρτογραφικό υπόβαθρο τα έως σήμερα σταθερά από την ιστορική έρευνα δεδομένα. Σε δεύτερη φάση, με αντίστροφη πορεία, ξεκινώντας από την μορφή που παρουσιάζουν σήμερα ως προς την κάτοψή τους οι οικισμοί, διαμορφώνονται σενάρια σχετικά με την πορεία τους στο χρόνο, με μέθοδο που χρησιμοποιεί κριτήρια της αρχαιολογίας και μορφολογικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε περιόδου.

Σε μια τρίτη φάση, θα γίνει προσπάθεια να περιγραφούν οι προκύπτοντες τύποι εγκατάστασης μέσα από την ανάλυση των επιλεγμένων, πλέον αντιπροσωπευτικών, απτών δεδομένων. Οδηγοί μας στην ανάγνωση αυτή θα είναι η διάρθρωση σε οριζοντιογραφία και η τοποθέτηση στο φυσικό έδαφος.

Τα παραπάνω στάδια περιγράφονται αναλυτικότερα στη συνέχεια και οργανώνουν σταδιακά το υλικό σε σύγχρονο χαρτογραφικό υπόβαθρο.

1^η φάση. Συστηματοποίηση του βιβλιογραφικού υλικού και των δημοσιευμένων πηγών, με μια πρώτη τοποθέτηση των θέσεων σε χάρτη. Στην φάση αυτή θα είναι δυνατόν να γίνεται μια πρώτη οργάνωση σε περιόδους: Α. 13^{ος} –15^{ος} αι. Β. 16^{ος} –17^{ος} αι. Γ. 18^{ος} -20^{ος} χρησιμοποιώντας ως στιγμές καμπής τον δεύτερο Βενετοτουρκικό πόλεμο στα τέλη του 15^{ου} αι. (1499-1503), τον πέμπτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1645-1669), την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774). Τέλος σημείο καμπής για τα πράγματα της κρητικής υπαίθρου μπορεί να θεωρηθεί η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων μετά το 1922, ή καλύτερα η μαζική εγκατάλειψη της υπαίθρου κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1950.

2^η φάση. Τοποθέτηση των οικιστικών εγκαταστάσεων σε γεωμορφολογικούς χάρτες της Κρήτης, στις μακρές περιόδους που υποδείξαμε, με τις γνωστές θέσεις οικισμών, αλλά και τις άλλες για τις οποίες άλλα δεδομένα τις θεωρούν ως σίγουρες, όμως δεν αναφέρονται σε πηγές, προκειμένου να αποδίδονται οι πραγματικές πυκνότητες και να γίνονται υποθέσεις σύμφωνα με συνδυασμό με τα πληθυσμιακά δεδομένα που κατέχουμε σήμερα. Έτσι θα μπορέσουμε να περιγράψουμε σε επιλεγμένες περιοχές την περιβαλλοντική ζώνη των εγκαταστάσεων και πώς αυτή καθορίζει τον χαρακτήρα της οικονομίας της κοινότητας. Ο τρόπος εκμετάλλευσης λοιπόν που δεν αλλάζει διαχρονικά, σε συνδυασμό με το έδαφος έδρασης αποτελούν τα δύο κύρια κριτήρια στην μορφοποίηση του δομημένου.

Ένα άλλο εργαλείο αναγνώρισης του ρόλου της εκάστοτε εγκατάστασης αποτελεί η απεικόνιση της εδαφικής επικράτειας κάθε κοινότητας, χώρος που δεν είχε αλλοιωθεί σημαντικά από τον ύστερο Μεσαίωνα έως την εφαρμογή του Σχεδίου *Καποδίστριας* στη συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Αυτοδιοίκησης, σύμφωνα με τον νόμο 2539/1997 και πιο πρόσφατα του Προγράμματος *Καλλικράτης*, νόμος 3852/2010. Αναγνωρίζοντας σε αυτούς τους μικρόκοσμους, την έκταση και το σχήμα τους στον μορφολογικό χάρτη, αποκτούμε πληρέστερη απεικόνιση του ρόλου των οικισμών και της εμβέλειάς τους στην διαχείριση του φυσικού πλούτου.

Σε αυτήν τη φάση μπορούν και ομαδοποιούνται ανά γεωγραφικές ενότητες οι αλληλοσυνδέσεις των οικισμών, με υποθετικές οργανώσεις σε ομάδες και εξειδικευμένα δίκτυα, αλληλοκαλύπτοντας γεωμορφολογία, διοικητική οργάνωση, πληθυσμιακά δεδομένα, με τις εσωτερικές και τις θαλάσσιες οδούς επικοινωνίας, την καλλιέργεια και την άμυνα.

3^η φάση. Η τελευταία φάση έρευνας αφορά στην τυπολογική προσέγγιση των οικισμών, δηλαδή στην εσωτερική τους οργάνωση, στο σχήμα που διαμορφώνουν με την έδρασή τους στον τόπο. Η εξέλιξή τους σε σχέση μια περιορισμένη αρχική συγκρότηση, με τις συνέχειες ή τις ασυνέχειες ανάλογα με τα δεδομένα που τονίζουν ή ανατρέπουν τις λογικές της πρώτης εγκατάστασης. Αυτή η διάθεση για ομαδοποίηση σε τύπους, η αναζήτηση των κριτηρίων που διέπουν την πολεοδομική τους συγκρότηση, θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα που αποδεικνύουν τις προθέσεις μας ή που ενισχύουν τις θέσεις άλλων επιστημόνων που ασχολούνται με αυτήν τη θεματική.

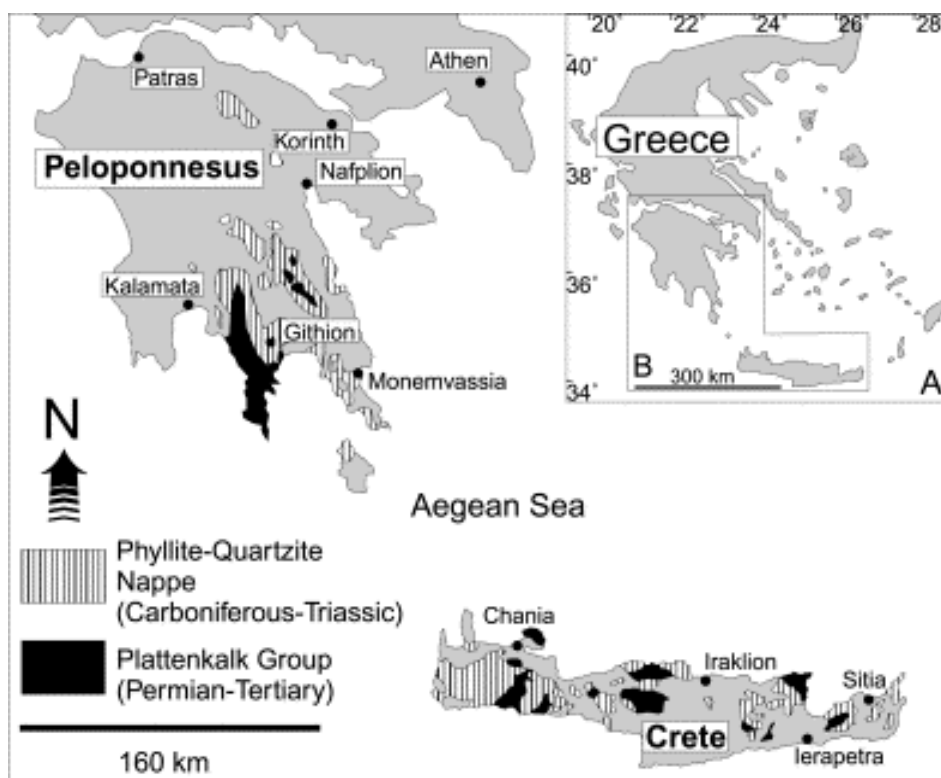
Σε σχέση με την ιστορική έρευνα η οποία στηρίζεται στις γραπτές και ενίοτε στις προφορικές πηγές, εμείς αντλούμε πληροφορία από τα δεδομένα του χώρου, μέσω της χαρτογράφησης, προκειμένου να μεταφραστούν σε εργαλεία της αρχιτεκτονικής, σε έναν άλλο αυτόνομο χώρο γνώσης, όπου τα ντοκουμέντα είναι απτά γύρω μας και μεταφέρουν μηνύματα όπου η γραπτές πληροφορίες έρχονται να τα επιβεβαιώσουν. Από αυτές λοιπόν τις ζωντανές πηγές αντλούμε συμπεράσματα σε μian αντίστροφη πορεία, από το σήμερα προς τα πίσω.

Σε αντίθεση με τους προϊστορικούς αρχαιολόγους οι οποίοι στηρίζονται σε εικασίες βασιζόμενοι σε ελάχιστα σημάδια της ζωής πριν τη γραφή, εμείς μελετάμε το παλίμψηστο της πολεοδομικής συγκρότησης όπως μας αποδίδεται στη σημερινή του μορφή. Παράλληλα όμως, με τα εργαλεία της αρχαιολογίας, συμπληρωματικά, αποδίδουμε σε διαφορετικές εποχές τις κατασκευές, για να δομηθεί η αλληλουχία και η δυναμική του ανθρωπογενούς τοπίου στο χρόνο.

Κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, οι γνώσεις μας για την γεωλογική δομή της Κρήτης έχουν αυξηθεί σημαντικά. Τα αποτελέσματα των ερευνών στο πλαίσιο μεγάλου αριθμού προγραμμάτων ευρωπαϊκών και εθνικών ερευνητικών ινστιτούτων αλλά και μεμονωμένων ερευνητών, οδήγησε στην έκδοση του πρώτου συνοπτικού γεωλογικού χάρτη της Κρήτης το 1977, σε κλίμακα 1/200.000. Όπως φαίνεται στον χάρτη αυτόν αλλά και στους επόμενους που εκδόθηκαν από το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδας κλίμακας 1:500.000, Εικόνα 1.), το μεγαλύτερο ποσοστό προνεογενούς ηλικίας πετρωμάτων που δομούν και εμφανίζονται στην Κρήτη, ανήκουν σε μια ακολουθία μεταμορφωμένων πετρωμάτων που για δεκαετίες ήταν γνωστή στη βιβλιογραφία σαν *Πλακώδεις Ασβεστόλιθοι*, η παλαιογεωγραφική τοποθέτηση των οποίων παραμένει ένα ανοικτό γεωλογικό κεφάλαιο. Παρόμοια είναι τα προβλήματα που σχετίζονται με τα καλύμματα της ενότητας του *Τρυπαλίου* του *Φυλλιτικού Καλύμματος* των δύο κυρίων ενότητων που δομούν και εμφανίζονται στην περιοχή έρευνας.

Εικόνα 1. Τμήμα του γεωλογικού χάρτη της Ελλάδας σε κλίμακα 1:500.000. Με κίτρινες και πράσινες αποχρώσεις οι λεκάνες του Νεογενούς και του Τεταρτογενούς. Με σκούρο ροζ χρωματισμό αποτυπώνεται η ομάδα Πλακωδών Ασβεστολίθων και με πορτοκαλί χρωματισμό η Ομάδα Φυλλιτών – Χαλαζιτών.

Εικόνα 2. Οι εμφανίσεις της Ομάδας Πλακωδών Ασβεστολίθων και του Φυλλιτικού Καλύμματος σε Πελοπόννησο και Κρήτη (Πηγή: Dornsiepen et al., 2001).

Σύμφωνα με τα δεδομένα που λαμβάνουμε από τους γεωλογικούς χάρτες, μια πρώτη προσέγγιση που αφορά στο έδαφος έδρασης των εγκαταστάσεων, σε στρώματα Πλακωδών Ασβεστολίθων, όπως το Επάνω Μεραμπέλο, ο Ψηλορείτης και τα Λευκά όρη, όμως και απέναντι στη Μάνη, υπάρχουν σε μεγάλη πυκνότητα ξηρολιθικές κατασκευές που ανταποκρίνονται σε όλο το φάσμα και τύπους εγκατάστασης, από

την αποθήκευση νερού έως την κατοίκηση. Η ευκολία διάθεσης από τη φύση έτοιμου υλικού δόμησης οδηγεί σε παρόμοιους τρόπους τεχνικής εφαρμογής, σε διαφορετικούς απομακρυσμένους τόπους. Μια τέτοια απλουστευτική παραδοχή θα μπορούσε να οργανώσει μια πρώτη ομαδοποίηση, ώστε μέσα από ενιαία εποπτεία να εντυφούμε και σε άλλες περιοχές ανάλογα με το γεωλογικό υπόβαθρο, προκειμένου να γίνεται αντιληπτή στη συνέχεια η αρχιτεκτονική ιδιομορφία που προκύπτει. Βάσει του παραδείγματος που φέραμε, μια τέτοιας ποιότητας ανάγνωση φέρνει κοντά ξερολιθιές, μιτάτα, πηγάδια και ανοιχτές δεξαμενές, μύλους και κατοικίες, αντικείμενα μιας ενοποιητικής ματιάς, που ξεφεύγει από τα όρια της παραδοσιακής τεχνικής για να οδηγήσει στη συζήτηση για το ανθρωπογενές τοπίο.

Σε άλλο μέρος της έρευνας, μελετώντας την περιοχή που αντιστοιχεί διοικητικά στις επιμέρους κοινότητες, διαπιστώνεται μια μίξη δραστηριοτήτων τέτοια πολλές φορές που να καθιστά τον κάθε οικισμό αυτόνομο. Από την προϊστορία συναντάμε διπολικούς μόνιμους οικισμούς, μια εγκατάσταση στα πεδινά και μία στα ορεινά, όπως στα χωριά του εσωτερικού, δυτικού Αποκόρωνα, Σαμωνάς, Μελιδόνι, Ραμνή, Φρες, Εμπρόσνερος. Και ενώ στα πεδινά και ημιορεινά ο οικισμός ακολουθεί τα προστάγματα των καιρών, η κτηνοτροφική εγκατάσταση στο βουνό, στους *κούμους*, όπως λέγονται τα ξηρολιθικοί θόλοι στις Μαδάρες, παραμένει απaráλλακτη για τέσσερις χιλιετίες. Αυτή ωστόσο η εγγύτητα αλλού δεν υπάρχει, όπως για παράδειγμα στα χωριά του οροπεδίου στο Λασιθί, όπου στο καθένα αντιστοιχεί παραλιακή ζώνη στη βόρεια ακτή με απόσταση από τον οικισμό – βάση, να φτάνει στα δεκαπέντε με είκοσι χιλιόμετρα. Θα μπορούσαμε εδώ να μιλάμε με όρους του σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού για την περιορισμένη κάποτε ακτίνα διάχυσης του κατοικημένου χώρου, για την μετακίνηση ανθρώπων και ζώων στην ίδια φύση, σε τοπία προηγούμενων καιρών, εμπειρίες ζωντανές που συνεχίζουν να μας διδάσκουν και ανά μακρές περιόδους, σε καιρούς κρίσης να μας κρίνουν.

Σήμερα η διάχυτη πόλη ως γεγονός απλώνεται σε όλη την πλάση, θεωρώντας φύση μόνο τους χώρους που η σύγχρονη γραφειοκρατία οριοθετεί και ονοματίζει ως περιοχές *άγριας ζωής* και περιοχές *Natura*. Παράλληλα μια άλλη διαδικασία που αναζητάει διακριτούς ρόλους μεταξύ αστικού και φυσικού και την αναγκαία πλέον βιοκλιματική προσέγγιση, μας οδηγούν ξανά σε μια όχι και τόσο μακρινή πραγματικότητα, της κατοίκησης στην ύπαιθρο, με νέους όρους που επιβάλλει περισσότερο η ανάγκη από ότι η νοσταλγία και η ιδέα μιας ευτυχίας εναλλακτικά του καταναλωτικού μοντέλου. Η οικιστική εγκατάσταση, σε μian αποψηλωμένη πλέον από αγροτικές δραστηριότητες και κατοίκους ύπαιθρο, έχει να κάνει με την εμπέδωση της κατοίκησης ως κατοίκηση στον πραγματικό κόσμο, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα της αιφορίας, με την ιστορική πορεία ως εγγυητή μιας φυσικής νομιμότητας, τέλος με την ιερότητα του κατοικείν.

Η έρευνά μας θα συμβάλλει στην εμπέδωση της λογικής του οικιστικού δικτύου στην Κρήτη, στην προσπάθεια επιβεβαίωσης των συμπερασμάτων ιστορικών και αρχαιολόγων, μέσω της γεωμορφολογίας και της αρχιτεκτονικής καταγραφής. Περισσότερο όμως ευελπιστούμε ότι θα αναδείξουμε ένα μοντέλο χωρικής οργάνωσης, ικανό να συνεισφέρει στον σύγχρονο χωροταξικό σχεδιασμό. Γεωμορφολογία, κτηνοτροφία και καλλιέργειες, διοικητική οργάνωση, δρόμοι, άμυνα και οικοδομική τέχνη, αποδίδουν την ιστορία των εγκαταστάσεων ως σύνολο διαδράσεων του τόπου με τους ανθρώπους. Αυτές οι αλληλεπιδράσεις διαμορφώνουν το πλαίσιο της ζωής στην ύπαιθρο, εκεί όπου ξανά επιστρέφουμε με την κατασταλαγμένη ωστόσο εμπειρία του πολίτη του κόσμου.

Ν.Σκουτέλης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριώτης, Νίκος, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, διδακτορική διατριβή, τομ.Α'-Β', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 2002.
- *Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος. 16^{ος}-18^{ος} αιώνες*, Αρχείο χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.
- Γάσπαρης, Χαράλαμπος, «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360)», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β', Χανιά 1991, 67-101.
- *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη. 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήνα 1994.
- «Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο μεσαίωνα (13^{ος} - 14^{ος} αι.): η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* τ.25, 1995, σ.49-60.
- *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997.
- «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13^{ος}-14^{ος} αι.», *Σύμμεικτα* τ. 14, 2001, σ.167-228.
- «Το διαμέρισμα και η πόλη του Ρέθυμνου (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Πρακτικά Συμποσίου, Βενετία 2003, σ.35-60.
- *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee, 1314-1396*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008.
- «Ένα Καστροχωριό στη Μεσαιωνική Κρήτη. Βιτσιλιά, 1387», *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009, σ.175-190
- Δερμιτζάκης, Μ. «Στρωματογραφικά συμβάντα και γεωλογική εξέλιξη της Κρήτης κατά τον ανώτερο καινοζωικό αιώνα», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α/1, Χανιά, 1990, σ.215-252.
- Δουμάνης, Ορέστης – Oliver, Paul, *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1979.
- Ζαχαράκης, Χρήστος, *Κρήτης νήσου θέσις*, Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2005.
- Iliadou, Democratie, "La Crete sous la domination venitienne et lors de la conquete turque (1322-1684)", *Studi veneziani*, τ. IX, 1967, σ. 535-623 - τ. XV, 1973, σ. 451-584.
- Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα, «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας. Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών», *ΤΕ*, 18 (2003), *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, σ.7-24.
- Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα, Υπεύθυνος προγράμματος: "**Ιστορία των οικισμών (15ος-20ος αι.)**" Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Διευθυντής έρευνας Ε.Ι.Ε. **Συνεχίζεται**. Βλ. και pandektis.ekt.gr
- Καραπιδάκης Νίκος, "Το ανθρώπινο δίκτυο", *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ'ΑΙΩΝΑΣ*, (επιμέλεια Σπύρος Ασδραχάς), τ.1^{ος}, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ.72-149.
- Μαντέλη, Κάτια, «Το οικιστικό σύστημα στην νεολιθική Κρήτη σε σχέση με την γεωμορφολογία του νησιού», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1, Χανιά 1990,435-447.
- Μαρμαράς, Εμμανουήλ, *Σχεδιασμός και Οικιστικός Χώρος. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Όψεις της Ελληνικής Αστικής Γεωγραφίας*, Αθήνα . . .
- Μοσχόβη, Γεωργία, «Διερεύνηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού της Κριτσάς Μεραμβέλλου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009, σ.191-202.
- Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, *Κρήτη*, σειρά «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική», τ. Αθήνα, 1985.

- Νουχάκης Ι., *Κρητική Χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού, αποστάσεων κτλ.*, Αθήνα 1903.
- Ortalli, Gherardo, επιμέλεια, *Venezia e Creta*, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, Venezia 1998.
- Rackham, Oliver – Moody, Jennifer, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Ηράκλειο 2004.
- Rapoport Amos, *Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, εκ.Μέλισσα, Αθήνα 2010.
- Santschi, Elizabeth, *Régestes des Arrêts Civils et des Mémoires (1363-1399) des archives du duc de Crète*, Venise 1976.
- Σπανάκης, Στέργιος, “Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης του τέλους του 16^{ου} αιώνα”, *Κρητικά Χρονικά*, τ.12 Ηράκλειο, 1958, σ. 321-334.
- *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, Τόμος Α-Β, Ηράκλειο, 1991.
- Τζεδάκης, Γιάννης – Χρυσουλάκη, Στέλλα – Κυριοπούλου, Λιάνα, «Ο δρόμος στη μινωική Κρήτη», *Πεπραγμένα ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α2, Χανιά 1990, 403-414.
- Τσουγκαράκης, Δημήτριος, “Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης”, *Πεπραγμένα ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β, Χανιά, 1991, σ.591-619.
- Τσουγκαράκης, Δημήτρης – Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη, «Η απογραφή των εκκλησιών και των μονών της Κρήτης (1635-1637)», *Πεπραγμένα Ι’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β1, Χανιά 2010, σ.125-148.
- Φιλιππίδης, Δημήτρης, (επιμέλεια), *Νησιά του Αιγαίου - Αρχιτεκτονική*, εκ.Μέλισσα, Αθήνα 2004.
- Φυτρολάκης, Ν., *Η γεωλογική δομή της Κρήτης. Διατριβή επί Υψηγεία*, Αθήνα 1980
- Van Spitael Marie A. – Faure, Paul, «Villes et villages de la Crète central. Listes inédites de l’époque vénitienne comparées aux tablettes de Knossos», *Κρητολογία* 5, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1977, σ.45-98.
- Faure, Paul, *Κρητολογία ?*, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1975.